

- TACİBAYEV, Raşit, "Kazak - Çin Petrol Anlaşması ve Yeni Oluşumlar", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S. 115 (Ağustos 1998), İstanbul.
- YARAR, Erhan, "Uyuyan Ejderha : Çin", Avrasya Dosyası, C:1, S. 1, Ankara, 1994.

<http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/china.html>.28.03.2001.
<http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/china.html>.
<http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/casngrrrh.html>.
<http://www.times.kg/times.cgi?D=article.&aid=1025298>.

DEVLET KAVRAMI VE STRATEJİ İLİŞKİSİ

Prof.Dr.M.Sami DENKER*
Arş.Grv.Cantürk CANER**

ÖZET

Strateji günümüzde sosyal bilimlerin her alanında kullanılan ve vazgeçilmez bir bilim dalıdır. Sosyal bilimlerin bir alt dalı olan devlet yönetiminde stratejinin kullanılması, o devletin geleceği için vazgeçilmez bir durumdur. İşte bu çalışma, strateji kavramı ve devlet yönetiminde bir stratejinin hangi kuramsal esaslar üzerine kurulması gerektiği hakkında öneriler geliştirmektedir.

ABSTRACT

The strategy is a science which describes what and how you can examine any subject of any organization. At the same time strategy is an equipment to move under certain programs. Especialy, a plan of strategical movements take an important place in the governing of todays nations.

in this research paper you can see what can happen and which steps describe the determination of strategies and plans for movements from the nations view points.

1.Giriş

Maslow'un "İhtiyaçlar Hiyerarşisi Kuramına" na göre insanın yaratılışından bu yana duyduğu en güçlü güdü bir toplum içinde yaşama güdüsüdür. Karnını doyuran, barınağını bulan ve öteki maddi ihtiyaçlarını karşılayan her insan, mutlaka toplu yaşama, yardımlaşma ve korunma gereksinimi duyar. Bu

Dumlupınar Üniversitesi, İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi
* Dumlupınar Üniversitesi, İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü Araştırma Görevlisi

gereksinim onu aynı zamanda siyasallaştıracaktır. Nitekim insanlığın var olduğu andan günümüze istisnasız bütün toplumlar da kurulan aile, boy, klan ve millet kavramı (ve bilinci) bu güdünün en kesin hatlarıyla hayata geçirildiği sosyal kurumlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Başlangıçta basit bir kabile şeklinde bir araya gelen insanoğlu, kendi yapısı ve bundan doğan kültürel değerleri içinde yine kendine has örgütlenme modelleri geliştirmiştir. Tarihsel süreçleri içinde ortaya atılan kent yönetimleri (polis), krallık, imparatorluk ve cumhuriyet, başlangıçta bir karınca yuvasından farklı olmayan toplumsal yaşamın, insan unvanını kazanmasıyla oluşturduğu yönetim modelleridir.¹

Yukarıda da değinildiği gibi insanlığın tarihsel gelişiminin ortaya koyduğu bu kavramlardan yola çıkılarak, var oluştan günümüze insanın siyasal-toplumsal yaşamında ihtiyaç duyduğu en önemli Öge "devlet" unsurudur. Bu bakımdan öncelikle devlet kavramının ne olduğu ve hangi öğeleri içerdiği üzerinde durulmalıdır.

2. Devlet Ve Devlet Kavramı

"Devlet" üzerine bir çok kaynakta farklı tanımlamalar yapılmıştır. Devlet üzerine ortaya atılan bir çok görüşün kökeni şüphesiz devletin aile, şirket, okul ya da sendika gibi toplumsal kuruluşların kaynağından gelmesi ve toplumun üstünde bir organizasyon şeklinde varlığını göstermesidir. İçeride ve dışarıda, özellikle de kendi vatandaşları üzerinde en büyük buyurma gücüne sahip kurumlar kurumu olan devletin soyut bir kavram niteliğini kazanmasından dolayı, onun üzerinde yapılan tanımlamaların farklılıklar göstermesi olağandır.

Nitekim bazı düşünürler bu farklılıklardan yola çıkarak devleti esas itibariyle bir sınıf yapısı olarak görmüşlerdir. Onlara göre devlet, bir sınıfın diğer sınıfları egemenliği altında bulundurduğu bir örgütlenmedir.² Yukarıdaki görüşün tamamen aksi yönünde yer alan tanımlamalar da bulunmaktadır. Bu anlayıştan yola çıkarak devlet; sınırları belli bir ülke içinde yaşayan, tüm insanların bu nedenle zorunlu vatandaşlık bağlarıyla bağlı bulunduğu ve herkesin sahip çıkarak, koruması ve saygı

¹ Leslie LİPSON, Politika Biliminin Temel Sorunları, (Çeviren; Tuncer Karamustafaçoğlu), Birlik Yayıncılık, Yayın No:4, İstanbul, 1986, S.5-9

² Münici KAPANI, Politika Bilimine Giriş, Bilgi yayınevi, Ankara, 1989, S.34

duyması gereken vazgeçilmez kutsal bir kuruluş şeklinde ele alınmasıdır.³

Devlet konusunda belki de en geniş ve en kapsamlı tanımlamaysa, amacı toplumsal düzenin, toplumsal iyiliğin ve refahın sağlanması ve sürdürülmesi olan; belli bir toprak parçası üzerine dayanan; bu toprak parçası üzerinde yaşayan insanlar üstünde en yüksek buyurma ve otorite gücüne sahip en üst toplumsal örgütlenme şeklinde nitelendirilmesidir.⁴

Devlet ne şekilde tanımlanırsa tanımlansın genel bir kurum niteliğini taşıdığından toplumun bütün ihtiyaçlarını karşılayan bir anlayışı temsil etmektedir. Bu temsiliyet aynı zamanda devletin düzeneğini üstlendiği görevler ve toplumsal değer yargılarına bağlı kalarak şekillendirmeye yardımcı olmaktadır. Çapları ne olursa olsun bütün devletler, bir halk yani tebaa (vatandaş) üzerine dayanır.⁵ Tebaa (ya da vatandaş) bir devletin "beşeri unsurunu" meydana getirirken, bu halkın üzerinde yaşadığı ve sınırları uluslararası antlaşmalarla saptanmış olan ülke (ya da toprak) de coğrafi unsuru oluşturmaktadır. Devletin oluşumunda tebaa ya da ülke kadar önemli olan bir başka unsur da toplumsal gelenekler ve devlet anlayışı etrafında yoğunlaşmış olan ve uluslararası alanda kendini temsil gücüne sahip hükümet ya da siyasi unsurdur. Tam bağımsızlık esaslarınınca oluşturulan siyasi unsur yani hükümet, uluslararası antlaşmalarla sınırları saptanmış ülke içinde tebaasının hayrına gerekli gördüğü çalışma ve uygulamaları serbestçe yapar, millet ve yurdun güvenliği için gereken önlemleri alır.⁶

Devlet düşüncesinin şekillenmesi iktidarın kişisellikten sıyrılarak kurumsal bir yapıya dönüşmesini ifade etmektedir. Tarihsel süreç içinde siyasal yönden birleşmiş ve bütünleşerek varlıklarını "devlet" yapısı altında kurumsallaştırmışlardır.

Ali ÖZTEKİN, Yönetim Bilimine Giriş, Turhan Kitabevi yayımları, Ankara, 1997, S.2

Bülent DAVER, Siyaset Bilimine Giriş, Sevinç Matbaası, Ankara, 1992, S.22- 23

⁵ Milli Güvenlik Kurulu Sekreterliği (MGK), Devletin Kavram Ve Kapsamı, MGKYayımları, No:1, Ankara, 1990, S.2

⁶ MGK, A.g.e. S. 3

3. Devlet Türleri

Devletler hukuku açısından devlet türleri başlıca iki ana gruba ayrılmaktadır. Bunlar kısaca ele alınacak olursa yapıları ve bağımsızlıkları bakımından ayrılan gruplardır.

3.1. Yapıları Bakımından Devletler

Yapıları bakımından devletler basit (tek yapılı) ya da üniter devletlerle, bileşik yapılı ya da mürekkep devletler olmak üzere iki şekle ayrılırlar.⁷ Üniter ya da tek yapılı devletler siyasi iktidarın tek elde toplandığı ve bu iktidarın güçler ayrılığı esasınca kullanıldığı devletlerdir. Bu tip devletlerde yasama, yürütme ve yargı organları güçler birliği ancak görevler ayrılığı esasına uygun olarak çalışırlar.

Bileşik yapılı devletler ise, üniter yapılı devletlere oranla daha karmaşık bir sistem üzerine kurulmuşlardır. Genel olarak bu gruba giren devletlerin genel Özellikleri basit yapılı devletlerin aksine güçler ayrımı esası uygulanır ve egemenlik hakları eşit olarak dağıtılır.⁸ Çoğunlukla federasyon tipinde kendini gösteren bileşik yapılı devletler grubuna ayrıca, konfederasyon, kişisel ya da gerçek birlikler girer.

3.2. Bağımsızlıkları Bakımından Devletler

Bağımsızlık, bir devletin egemenliğini kullanma hakkı olup, devletler hukukunun her hangi bir devlete tanıdığı yetki ve ayrıcalıklardır.⁹ Bu nedenle devletlerin gruplandırılmasında bağımsızlık faktörü önemli bir yer tutmaktadır.

Bağımsızlıkları bakımından devletler "tam bağımsız" ve "bağımsızlığı kısıtlı" olmak üzere iki ana gruba ayrılır. Tam bağımsız devletler, her ne şekilde olursa olsun ikinci bir devletin güdümünde ya da korumasında olmayan ve uluslararası alanda kendi kendini temsil edebilen devletlerdir. Bağımsızlıkları kısıtlı devletler ise, ikinci bir devletin korumasında (himayesinde), tabiiyetinde, ya da güdümünde (manda) olan devletlerdir. Bu sınıfa giren devletler uluslararası ve devletler üstü örgütlere tek başına katılamazlar, kendi iç işlerinde alacakları kararları uygulayamazlar.

⁷ Ali ÖZTEKİN, *Siyaset Bilimine Giriş*, Yenimalatya Gazetesi Ofset Yayınları, Malatya, 1993, S.42

⁸ Oktay UYGUN, *Federal Devlet*, Çınar Yayınları, İstanbul, 1996, S.27

⁹ MGK, A.g.e. S. 3

Yapısı ya da bağımsızlıkları bakımından hangi gruba girerse girsin her devlet üzerinde bulunduğu toplumun çeşitli hizmetlerini yerine getirecek bir örgüte ihtiyaç duymakta ve geleceğini güvence altına almak amacıyla önceden belirlenmiş ilkeler geliştirmek zorundadır. İşte bu noktada devreye söz konusu ilkelerin genel bir toparlayıcısı olan ve günümüzde artık çok sık kullanılan "strateji" kavramı gelmektedir.

4. Strateji Kavramı Ve Devlet İlişkisi

Literatürde stratejinin kelime kökeni bakımından iki kaynağa dayandığı ifade edilmektedir. Bunlardan biri Latince yol, çizgi veya yatak anlamına gelen "stratum" kavramıyla; ikincisi ise, eski Yunanlı General Strategos'un adıyla ilgili olarak sanat ve bilgi alanıdır.¹⁰ Türkçe'ye çevrildiğinde ise, strateji kavramı sürme, gönderme, götürme gibi anlamlardan yola çıkılarak; eldeki mevcut imkânların analizi yapılarak önceden planlanmış amaçlar doğrultusunda olası değişimlerin önceden saptanması ve bütün kaynakların bir uyum içinde ve bu doğrultuda yönlendirilmesidir. Genel olarak bütün stratejiler ortak bir bütünün yine ortak bir çerçeve içinde ele alınması üzerine kurulur.¹¹ Bu bağlamda strateji devlet yönetiminde diyalektik (eytişimsel) bir özelliğe sahiptir.¹² Bir devletin amaçları ve bu amaçları gerçekleştirebilecek araçlarıyla birlikte doğrudan ilişki içine giren strateji kavramı, aynı anda izlenebilecek bir çok alternatif yolu ortaya koyar. Böylece karmaşık ve dinamik gibi görünen sorunlar önceden belirlenmiş bu yollarla kolayca çözüme ulaştırılabilir.

Strateji, biçim ve öz bakımından taktik ve planlamadan ayrılır. Taktik, usul ve teknik bakımından stratejiden daha ayrıntılı olup, yerleştirilen güçlerin harekete geçirilmesi ve uygulanmasıyla ilgilidir.¹³ Plan ise, stratejiden farklı olarak amaçlara ulaşmak için seçeneklerin araştırılması ve kabaca neyin, nasıl yapılacağını saptamaktır.¹⁴

Erol EREN, *İşletmelerde Stratejik Yönetim Ve İşletme Politikası*, Der Yayınları, İstanbul, 1997, S.1

¹⁰ Derya ŞERBETÇİ, *Geleceği Planlama Ve Kontrol Aracı Olarak Stratejik Yönetim Sürecinde Çeşitlendirme Stratejilerinin Saptanması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya, 1993, S. 4-15

¹¹ EREN, A.g.e. S.6

¹² ŞERBETÇİ, A.g.t. S.11

¹³ EREN, A.g.e. S. 15

Günümüzde strateji, hemen hemen bütün örgütlerde vazgeçilmez bir başvuru kaynağıdır. Özellikle ticari yönden uluslararası alana çıkmış ya da çıkmayı arzulayan işletmeler, stratejiler geliştirerek varlıklarını sürdürebilmekte ve ancak bu şekilde rakipleriyle mücadele edebilmektedirler. Ana hatları çok iyi belirlenmiş, iyi hesaplanmış stratejiler geliştiremeyen işletmeler kaynaklarını etkin ve verimli şekillerde kullanamazlar.

İşte tıpkı özel işletmeler ya da diğer örgütler gibi devletler de varlıklarını sürdürebilmek, gelişen dünya şartları karşısında gereken önlemleri almak ve düşmanlarına karşı güçlü bir savunma kurabilmek için ana hatları iyi belirlenmiş, seçenekleri bol stratejiler geliştirmek zorundadırlar.

Genel bir kanı olarak günümüz devletleri yeniden yapılanmanın eşliğinde bulunmaktadır. Yeni dünya düzeni olarak adlandırılan bu anlayış içerisinde iktidar kavramını sorgulayan her devlet, kendine en uygun gelecek stratejilerini belirlemek durumundadır. Artık günümüzde modern devlet denilince akla, otoritesini paylaşan, görevler ayrılığı ilkesine göre hareket eden ve uzun vadede hazırlanmış ekonomik, politik, askeri ya da sosyo-ekonomik taktik ve planlar geliştirmiş devlet gelmektedir.

5. Devlet Yönetiminde Oluşturulacak Stratejiler Ve Aşamaları

Bir devlet stratejisinin belirlenmesinde devletler grubunun ya da bölgedeki devletlerin mevcut platformları üzerindeki güç dengeleri temel alınır. Bu temel aynı zamanda devletin amacını ve halihazırdaki durumunun belirlenmesini sağlayacaktır.¹³

Belirlenmiş amaçların hayata geçirilmesi ve olası durumlar karşısında yeni taktik ve planların yapılabilmesi için ilk aşamada kendi içinde sağlam ve iyi hesaplanmış stratejilerin oluşturulması, daha açık bir anlatımla öncelikle stratejinin stratejisinin belirlenmesi gerekmektedir.

Beklenen amaçlara hizmet edebilecek nitelikte bir strateji, başlıca aşağıda belirtilen esaslara dayanarak oluşturulmalıdır.

5.1. Amaçlar Ve Yönlendiriciler

Bir devletin ilk görevi, üzerinde bulunduğu toplumun -ki bu toplum artık "ulus" adını almıştır-mutluluğunu sağlamak,

¹³ YÖK (Yüksek Öğretim Kurumu), Türkiye'de Anarşi Ve terörün Sebepleri Ve Hırtıfıprı YAK Vavınlan Ankara 1985. S.9

geleceğini güvence altına almak ve sağlamlaştırmaktır. İstisnasız sistemli bir ilişkiler örgüsü olan her devlet, ulusunun mutluluğu ve geleceği için amaçlar belirler ve bu amaçları uygulamaya dökerler.¹⁶ Bu amaçlar ise; kısa, orta ya da uzun vadede planlanan ekonomik, politik, askeri ve sosyo-kültürel hedeflerdir.

Devletin amaçları, çoğunlukla toplumdan gelen istekler ve baskılarla belirlenir. Aynı zamanda ortaya çıkan dış gelişmeler de amaçların ortaya çıkmasında Önemli bir etkidir. Kökeni ne olursa olsun hiç şüphesiz her amaç devlet yönetiminin üst kademelerinde bulunanlar tarafından yönlendirilir. Ulusal değerlere yükselen ve bir ulusun artık genel hedefi olan amaçlar genellikle henüz şekil bulamamış ve havada uçan düşüncelerdir. Toplum içinde sürekli değişen ve gelişen değer yargılan bu amaçların zamanla değişim içine girmesini sağlayarak yeni durumlar ve değerler şekline sokmaktadır. İşte devlet yönetiminde belirlenecek stratejilerin temeli, bu sürekli değişerek gelişen durumlar ve değerlerin üzerine kurulur. Bu durum aynı zamanda devleti diğer toplumsal örgütlerden ayıran kurum özelliğine taşımaktadır.

Yönlendiriciler ise, devletin temelini oluşturan amaçları somutlaştıran ve harekete geçirecek uygulamaları ortaya koyan kişi ya da gruplardır. Bu bağlamda devlet başkanı, hükümet, baskı ve çıkar grupları ve siyasal amaçla örgütlenmiş olan öteki güç odakları (ordu, bürokrasi ve teknokrasi) toplumsal amaçları yönlendiren gerçek iktidar sahipleridir.¹⁴ İçinden geldiği toplumun birer üyesi olan bu güçler, toplumsal amaçları harekete geçirecek stratejiler ve devlet politikaları belirlerler.

Strateji olmaya aday bu toplumsal amaçların yönlendiriciler tarafından yönlendirilmesi ve uygulanma alanı bulabilecek bir yapıya kavuşturulması, stratejinin ileri aşamalarında yeniden bir girdi olarak değerlendirilmeli ve kontrol sürecinde temel unsur olarak ele alınmalıdır. Böylece amaçlar güncelliğini koruyarak en gelişmiş yapıyla stratejiler içinde varlığını sürdürebilir.

Amaçlar, durumlar ve değerler olarak ele alındığına göre tıpkı toplum gibi sürekli bir değişim içinde bulunması olağandır. Toplumun değer yargıları ve ihtiyaçları farklılaştıkça amaçlarda aynı paralellikte farklılaşacaktır. Özellikle demokratik toplumlarda

LIPSON, A.g.e. S.66-67

EREN, A.g.e. S.57

A.Taner KİŞLALI, Siyaset Bilimi, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara, 1994, S.243-244

amaçların değişim göstermesi, yönlendiricilerinin belirleyeceği stratejileri de çeşitlendirmekte ya da doğrudan yöneticilerin de değişimine neden olmaktadır. İşte bu nedenledir ki, demokratik toplumlarda oluşturulan devlet stratejileri çok yönlü ve çok seçenektir; değişen dünya dengeleri veya değişen toplumsal değerleri de kucaklayıcıdır.

5.2. Jeopolitik

Tanımlanmış jeopolitik uzmanları tarafından yapılan tanımlamaların ortak noktaları incelendiğinde hepsinde devlet, coğrafya ve politika kavramlarının ağırlık kazandığı tespit edilmektedir.

Bir çok stratejistin yaptığı tanımlamalardan yola çıkarak jeopolitik kavramını; devletler grubunun ya da bölgedeki devletlerin mevcut coğrafi platformu üzerinde güç değerlemesini yapan, etkisi altında kaldığı o günkü dünya güç merkezlerini inceleyen ve değerlendiren hedefleri ve bu hedeflere ulaşma şart ya da aşamalarını araştıran, ortaya koyan bir bilim şeklinde tanımlayabiliriz.

Jeopolitik, devlet stratejilerinin belirlenmesinde amaçlardan sonra gelen ve yönlendiricilerinin öncelikli ve doğrudan etkileyen bir unsurdur. Ayrıca jeopolitik, devletin hedeflerini mevcut değerler ile uyum halinde bulunmasını sağlayan, bilimsel bir zemin olma özelliğini göstermektedir.

Jeopolitik üç ana unsurdan meydana gelmektedir.²¹ Ülke ya da bölgenin dünya üzerindeki konumu, coğrafya karakterleri, arazisi "değişmeyen unsur"nu oluştururken; sosyo-kültürel, ekonomik, politik ve askeri değerler "değişen unsur"nu oluşturmaktadır. Üçüncü unsur ise, değişen dünya şartlarını ve değerlerini ifade eden "zaman"dır.

Jeopolitik kavramı ve unsurları her geçen gün biraz daha genişlemektedir. Devletin artık milli siyaseti olmuş amaçları ve yönlendiricileri değiştikçe, politik hareket tarzı stratejilerin ortaya çıkmasında belirleyici bir öge durumuna gelmektedir, özellikle günümüzde bütün devlet stratejileri jeopolitik üzerinden belirlenmektedir. Hatta bu durum öylesine belirgin bir durum almıştır ki, yönlendiriciler amaçları etkileyebilirken, ülkenin

²¹ Suat İLHAN, Jeopolitik Duyarlılık, TTK Yayınları, Ankara, 1989, S. 13

²² YÖK, A.g.e. S.9

²³ YÖK, A.g.e. S. 10

mevcut jeopolitik konumuna ve gücüne bağlı kalmak durumundadırlar. Daha açık bir anlatımla, yönlendiriciler amaçları etkilemelerine karşın, ülkenin jeopolitik durumu hem onları hem de amaçları etkilemektedir.

Stratejilerin belirleyicisi olan jeopolitiğin bu gücü şüphesiz dört ana teoriden doğmaktadır, nitekim bu teorilerin ilki, İngiliz Mackinder tarafından ortaya atılan "Kara Hakimiyeti Teorisi"dir. Kısaca eski dünya karalar arasında kalan ve merkezi bölgenin saptanması olan bu teoriye göre, özellikle Avrasya kıta şeridi içinde merkezi bölgeleri ele geçiren gücün her iki kıtaya da egemen olabileceği düşüncesi yaygındır.

Jeopolitik konusunda ikinci teori ise, Mohan'ın ileriye attığı "Deniz Hakimiyet Teorisi"dir. Mohan'a göre büyük denizlere egemen olan her güç, bütün dünyayı kontrol eder. Bu nedenle denize kıyısı olan her ülke güçlü bir donanmaya sahip olmalıdır.²²

Bu alanda ileri sürülen üçüncü teori, yukarıda belirtilen "Deniz Hakimiyet Teorisi"nin bir benzeri olan "Hava Hakimiyet Teorisi"dir. Bütün dünyayı kontrol edebilecek merkezi bölgelerde hava gücünü ele geçiren ülkenin bütün dünyayı havadan denetleyebileceğini öne süren Schaklian, özellikle (eski) SSCB'nin Avrasya'nın merkezinde bulunduğu için tüm dünyayı kontrol edebilecek güce ulaştığını belirtmiş; özellikle bu görüş Soğuk Savaş Döneminde desteklenerek Demir Perde tehdidine karşı, NATO hava üslerinin kurulmasına yol açmıştır.

Nihayet bu alanda ortaya atılan son teori de, Spykman'ın "Kenar Kuşak Teorisi"dir. Mackinder'in aksine merkezi gücün dünya egemenliğini ele geçirmede yetersiz olduğunu öne süren Spykman, tehlikeli bir noktaya ulaşmış bütün devletlerin, nispeten daha zayıf güçte olan ancak bir çok yönden işbirliği içine gitmiş devletler tarafından kuşatılmasını önermiştir. Bu anlayışa göre "Kenar Kuşak Teorisi", kara hakimiyet anlayışının aksine dıştan merkeze doğru bir genişlemeyi uygun görmektedir.²⁴

Yukarıda belirtilen dört temel jeopolitik teorileri yalnızca askeri alanda kullanılmaz. Aynı zamanda belirlenecek siyasal, sosyo-kültürel ya da ekonomik alanlarda da uygulanabilir. Çünkü jeopolitik, bir devletin mevcut durumunu ortaya koyarken ayrıca o devletin çevresini oluşturmaktadır.

YÖK, A.g.e. S. 11

YÖK, A.g.e. S. 12

YÖK, A.g.e. S. 11

5.3. Çevre Ve Çevre Analizi

Çevre kabaca bir canimin yaşayıp gelişmesini sağlayan ve bu canlıyı sürekli olarak etkisi altında tutan fiziksel faktörlerin bütünlüğüdür.²⁵ Devletler açısından ele alındığında çevre, bir ülkenin içinde bulunduğu jeopolitik konumunun dışında olan faktörlerle ilgili bir durumdur. Devletin yakın ve uzak komşularının ekonomik, teknolojik, politik ve sosyo-kültürel konumları çevreyi oluşturmaktadır. Bu nedenle her devlet ulusal stratejilerini belirleme yoluna giderken, öncelikle yakın ya da stratejik açıdan önemli görülen komşuların jeopolitik konumlarıyla ilgilenecektir.

Çevre bir devletin iç ve dış dengelerinin kurulması açısından stratejinin mekanizmasını oluşturan bir unsurdur. Bu nedendir ki, yapılacak çevre analizleri ülkenin iç ve dış dengelerinin oluşturulması esasına uygun olarak yapılmalıdır.

Ulusal stratejilerin belirlenmesinde çevre faktörü dört aşamalı bir analiz sürecinden geçirilmelidir. İlk aşama öncelikle çok etnikli devletlerde geçerli olan toplumsal farklılaşmanın yakın ya da uzak komşu devletlerin etnik yapısıyla karşılaştırılması suretiyle yapılan "İç Denge Analizi"dir. Özellikle uluslaşmamış ya da ulusal değerlerini bir üst kültür içinde birleştirememiş ülkeler için geçerli olan "İç Denge Analizi", toplumu birbirine bağlayabilen yapıstırıcıların araştırılmasıyla uygulanabilir. Nitekim bu durumun en belirgin örneği SSCB'nin varlığını sürdürdüğü Soğuk Savaş Dönemi'nde kullanılan "Sosyalizm İdeolojisi"dir. Hatta bu düşünce SSCB'nin yıkılmasının hemen ardından oluşturulan BDT (Bağımsız Devletler Topluluğu) ile devam ettirilmeye çalışılmış, ancak başarıya ulaşılamamıştır.

İkinci aşama, yakın komşuların jeopolitik konumlarıyla bağlantılı olarak geliştirilen "Yakın Çevre Analizi"dir. Söz konusu bu çevre analizi süreci içinde, devlet kendisine zarar veren ya da vermesi ihtimal dahilinde bulunan sınır komşularını mevcut güçleri değerlendirilir. Komşu ülkenin coğrafi (yeryüzü şekilleri, iklimi), ticari (ekonomik potansiyel, geçiş yollarına uzaklığı), askeri (silahlı gücü, teknolojik ve ateş üstünlükleri), sosyo-kültürel (toplumsal yapı, gelenek ve görenekler, din) ve benzerleri bağımlılıklar, söz konusu ikinci aşamada öncelikli değerlendirme konusu olan mevcut durumlarıdır.

Çevre analizleri alanında üçüncü aşama ise, doğrudan sınır komşusu olmayan ancak bölgesinde potansiyel güç olma durumunda bulunan devletlerin analizidir. "Bölge ya da Yakın-uzak Çevre analizi" olarak da tanımlayabileceğimiz bu aşama içinde devletin bulunduğu bölge içerisinde bir veya daha fazla devletleri doğrudan etkileyebilecek bölge devletinin mevcut konumları ele alınmalıdır. Söz konusu devlet, her hangi bir konuda doğrudan taraf olabileceği gibi etkileyici ancak tarafsız bir devlet olabilir.²⁶ İşte bu nedendir ki, bölgede belirli bir güçte hareket alanına sahip olan bölge devleti karşısında tıpkı yakın çevre analizinde dikkate alınan durumlar değerlendirme altına alınmalıdır.

Çevre analizi sürecinde nihayet son aşamayı, "Uzak Çevre Analizi" almaktadır. Bölgeye doğrudan bir ilgisi olmayan, ya da dolaylı yollardan kendisini ilgilendiren devletler, kimi zaman (çoğunlukla da BM, NATO gibi devletler üstü örgütler yoluyla) olaylara ve gelişmelere taraf olabilirler. Bu durum bir kamuoyu yoluyla ortaya çıkabileceği gibi, jeopolitik yönden güçlü devletlerin doğrudan müdahalesiyle gerçekleşebilir. Örneğin soğuk savaş yıllarında SSCB ve ABD, dünya üzerinde gelişen her türlü olay karşısında karşma hak ve yetkisini ellerinde tutmuşlardır. Bu gün aynı durumu halen ABD sürdürmektedir. Bu doğrultuda geliştirilecek olan ulusal stratejiler belirlenirken "Uzak Çevre"nin en alt seviyede müdahale edebileceği bir şekilde belirlenmeli yada strateji içinde ayrıca ele alınmalıdır.

5.4. Öncelikler Ve Yetenekler

Genel olarak stratejiler öncelikle dışardan gelecek olası tehditlere karşı belirlenirler. Dışardan gelebilecek her türlü tehdit, bu güçlerin "niyet ve amaçları" yönünde, "olanak ve yetenekler" ölçüsünde olabilir.²⁷ Bu bağlamda amaçlar, jeopolitik konum ve çevre analizleri, stratejilerin oluşturulması için ön adımlar yani yardımcı unsurlardır. Öncelikler ise, bir stratejinin belirlenmesinde somut bir adım olup, olanak ve yetenekler ölçüsünde gelebilecek tehditler karşısında neyin, nasıl ve hangi önem derecesine göre yapılabileceğini ortaya koyar.

Nitekim söz konusu önceliklerin ilki, askeri tehdit olmaktadır. Çünkü askeri tehditler bir ulusun varlığına yönelik birinci derecede yıkım unsurudur. Kısa vadede olası bir çatışmayla her hangi bir devlet önemli ölçüde sosyo-ekonomik tahribata uğrayacaktır. Ayrıca savaş tehdidi doğrudan ya da dolaylı yollarla kendini göstereceğinden devletin uğrayacağı zarar politik yıkıma kadar genişleyebilir.

Stratejilerin belirlenmesinde temel alınması gereken önceliklerden ikincisi, "kültürel tehdittir. Özellikle iletişim çağında bulunduğumuz günümüzde kültürel tehdit, orta ve uzun vadede ulusun gelenek ve göreneklerini tahribata uğratabilir. Milli kültürün ve devlet anlayışının sarsıntıya uğraması kısa sürede ülke içinde siyasal çalkantılara yol açabilme tehlikesi nedeniyle her devlet öncelikleri arasında eğitim ve kültür stratejileri eklemelidir.

Söz konusu alanda öteki öncelikler ise, kısaca ekonomik ve politik tehdit unsurlarıdır. Birinci ve ikinci öncelikte bulunan tehditlere bağlı kalarak kısa ya da orta vadede ülke ekonomisinin sektöre uğramasına ve uluslararası alana taşıyacak kadar zorlamasına yol açan ekonomik ve politik tehditler, çoğunlukla dolaylı yollardan ortaya çıkan güçlükler anlamına gelmektedir.

Yetenekler ise, önceliklere bağlı kalmak suretiyle belirlenecek stratejilerin uygulanması ve bu konuda yapılacak potansiyel güç alternatifleridir. Bilindiği üzere her devlet kendi çapında askeri, politik ve ekonomik bir örgütlenme içindedir. Her hangi bir devletin en güçlü olmaya yani yeteneklerini artırmaya yöneldiği alan aslında, bulunduğu coğrafyadaki olayları ve güçler dengesini özetlemektedir. Eğer yetenekler askeri alanda gelişme göstermişse, bölgede siyasal istikrarsızlığın hakim olduğu ya da tehdit edici bir noktaya ulaştığını göstermektedir. Buna karşın yetenekler politik ya da ekonomik alanda geliştirilmeye çalışılıyorsa devlet, kısmen daha sakin ya da kalkınmış bir bölge içinde bulunmaktadır.

Hiç şüphesizdir ki, öncelikler ve yetenekler, stratejilerin geliştirilmesinde bağlı olarak zamanla değişim gösterebilir. Özellikle tehdidin türü ve etkisi öncelik ve yeteneklerin değişmesinde etkili bir durumdur. Bölge üzerinde değişen dengeler ve güçler şeklini de değiştireceğinden, öncelikler farklılaştırılmalı ve stratejiler bu yeni önceliklere bağlı olarak oluşturulmalıdır.

İLHAN, A.g.e. S.95

Stratejilerin temelini oluşturan tehdit belirlemesi, yeteneklerin değişmesine de yol açabilir. Bu nedenle niteliği ne olursa olsun herhangi bir stratejinin oluşturulmasında amaç ve jeopolitik duyarlılık araştırmasının yapılması gerekmektedir. Söz konusu doğrultuda önceliklerin ve yeteneklerin somutlaştırılarak belirlenmesi ve ayrıca amaç ve jeopolitik duyarlılık çalışmasının yapılması yararlı olacaktır.²⁹

5.5. Değerleme (Muhakeme)

Değerleme (ya da Muhakeme)'de mevcut doğru bilgilerden yararlanmanın büyük önemi, kanıtların doğruluğu ve mantıksal diziminde de bilgilerin büyük değeri vardır.' Genel olarak stratejilerin oluşturulmasında elde edilen bütün bilgilerin doğru ve bilimsel temellere dayanması gerekmektedir. Bu bağlamda bilimsel bilgi, doğrulanmış bilgi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hiç şüphesiz hangi amaca yönelik olursa olsun, her hangi bir işi başarabilmenin yolu, üç temel unsura bağlı olmaktan geçer. Şekil (Form), Muhteva (İçerik) ve Metod (Yöntem) ise bilimsel bir veri elde etmenin ve başarılı olabilmenin üç temel unsurudur.²² Özellikle milli stratejilerin tayininde yapılacak incelemelerin konusunun ve çapının genişliği bu üç temel anahtarında gizlidir.

Değerleme adıyla da tanımlayabileceğimiz bilgi alma süreci genel olarak üç aşamalı bir yol izlemektedir. Bu bağlamda ilk yol, yukarıda da belirtildiği üzere jeopolitik durumun, çevre analizinin ve öteki tüm bilgilerin sağlıklı ve doğru olacak biçimde toplanmasıdır. Bilgilerin gereken bilimsellikte toplanması ve doğruluğu tek başına değerlemenin ilk sürecinin tamamlanmasında yeterli sayılmaz. İlk sürecin tamamlanabilmesi için aynı zamanda sorunun doğru şekilde ve bilimsel tabana oturtularak tespiti gerekmektedir. Doğru tespit ya da teşhis bu işlevde önemli bir rol oynamaktadır.²³

Değerleme sürecinin ikinci aşaması, sorunun, etkenlerinin ve buna en uygun çözüm yollarının belirlenmesidir. Bu durum aynı zamanda "Stratejik Bilimsel Düşünce Tarzı" nı oluşturacaktır.

²⁸ İLHAN, A.g.e. S.97

²⁹ MGK, A.g.e. S.254

¹¹ İ. Hakkı DÜĞER, Stratejik Düşünce Analizi, Ders Notları, Kütahya, 1998, S. 3

²² DÜĞER, A.g.e. S.3

²³ MGK, A.g.e. S.254

Tamamen bilimsel yöntem, gözlem ve (gerekirse) deneye dayanarak geliştirilen bu tarz, stratejik alanda birçok teoriler üretir, üretilmiş teorilerin kanıtlanmasını ya da çözümünü getirir.³⁴

Stratejik Bilimsel Düşünce Tarzı, bir yandan sorunun belirlenmesi için "tekçi" bir yapı özelliğini taşıırken; sorunların çözümünde "çoğulcu" bir niteliğe bürünmektedir. Özellikle bu tarza dayanarak oluşturulan öncelikli stratejiler mevcut durumun ve sorunların tespitinde ayrıntılı teoriler geliştirirken, birbirinden farklı ya da birbirleriyle ilintili aynı zamanda uzun vadeye yayılabilen çözüm önerileri sunabilirler.

Değerleme sürecinin son aşamasında elde edilen en son verilerin ve bu doğrultuda geliştirilen önerilerin yeniden değerlendirilmesi gelmektedir, bilindiği üzere ulusal stratejilerin tayininde belirlenen hareket tarzları genellikle çok seçeneklidir. Her seçenek ya da sunulan öneri bir çeşit geri besleme yoluyla (feed back) yeni bir değerlendirme süreci olarak ele alınabilir. Yapılan değerlemeler sonucu oluşturulan stratejilerin birbirleriyle karşılaştırılması ve kendi içinde uygulanma derecelerine göre sıralanması için, yararlı (ve aynı zamanda zorunlu) olan bu son aşama aynı zamanda stratejilerüstü stratejilerin geliştirilmesinde fikir kaynağı olabilir.

5.6. Stratejik Öngörüler

Öngörüler geçmişten gelerek bu gün var olan ve geleceği de etkilemesi olası eğilimlerin göz önüne alınarak, geleceğe yönelik stratejilerin yapılmasını sağlayan modellerdir.³⁵ Öngörülerin değerlemelerden farkı, elde edilen verilerin bütün kuramsal ve pratikteki durumlarından faydalanarak, kesin ve sınırları çizilmiş alternatif çözüm yollarının belirlenmesidir. Oysa değerlendirme yalnızca verilerin incelenmesinde kullanılan yöntemlerdir.

Stratejik öngörülerin bilimsel bir tabana oturtulması "Kritik düşünce Tarzı"nın oluşturulmasıyla yakından ilgilidir. Kritik Düşünce Tarzı'nda esas olan, özellikle elde edilen verilerin ve oluşturulan değerlemelerin birbiriyle ilgili bütün stratejik öngörülerde ve aşamalarında kullanılmasıdır.³⁶

DÜĞER, A.g.e. S.5
Erol MÜTERCİMLER, 21. Yüzyıl Ve Stratejik Öngörüler, Yeni Türkiye Dergisi, Yıl 4, Sayı: 19, Cilt:1, Ankara,1998, S.353
DÜĞER, A.g.e. S.9

Stratejilerin belirlenmesinde esas olan Kritik Düşünce Tarzı, tıpkı değerlendirme sırasında uygulanan Bilimsel Düşünce Tarzı'nda uygulandığı gibi belirli aşamalardan geçirilerek uygulanmalıdır. Nitekim bu aşamalardan ilki, yapılacak stratejinin ulusal amaçlara ya da iradelere uygunluk sağlanmasıdır. Ulusal amaçlara ya da irade belirlemeden olayların akışına bırakılacak olan her iş, hangi alanda ya da önemde olursa olsun başarısızlıkla sonuçlanacaktır.³⁷ Bu aşama aynı zamanda öngörü seviyesinde amacın saptanmasını da sağladığından kısaca "Stratejik Operatif Taktik" olarak da tanımlanabilir.³⁸

Öngörü'nün belirlenmesinde uygulanacak ikinci aşama, alternatif stratejilerin ortaya konmasıdır. Bunun için de öncelikle tehdit varsayımlarının belirlenmesi, değişen ya da değişmeyen elemanların saptanması gerekmektedir. Elemanlar, stratejinin yapılması sırasında politikaların saptanmasını sağlayacaktır. Ancak stratejilerin sağlıklı bir tabana oturtulması, amaca yönelik alternatif yol ya da davranışların kesin bir irade tarafından ortaya konması; genel ya da özel politikalar arasında bir uyumun bulunmasına bağlıdır.³⁹ Oluşturulacak bu politikalar iç ve dış kaynaklı bilgi derlemesiyle yapılabileceği gibi, değişmeyen ya da değişmeyen elemanların doğrudan varsayıma dayanarak oluşturulmasıyla gerçekleştirilebilir.

Kritik düşüncenin uygulanmasında son aşamayı ise, teknikler ya da yöntemler oluşturmaktadır. Teknik Düşünce Tarzı politikaların hayata geçirilmesi; uygulanması ile ilgili araçlardır. Bu bağlamda öngörü modellerinin uygulamaya geçirilmesi, toplanan bilgilerin değerlendirilmesi, politika taslaklarının ortaya çıkarılması ve uygulanabilir şekle dönüştürülmesi esastır. Kritik düşüncenin öngörü şeklinde somutlaşması; devletin geleceğini garanti altına alarak, öteki güçlerin etkisi sonucunda ortaya çıkan yeni gelişmelere katlanmayacak stratejilerin yapılmasını sağlayacaktır. Sonuçta tarih tekerrürden ibaret değil, bir tarihsel aşamadaki birikimlerin hazırlandığı yeni bir aşamaya geçiş şeklinde toplum kendi geleceğini şekillendirebilecektir.⁴⁰

DÜĞER, A.g.e. S.9
MÜTERCİMLER, A.g.m. S.352
DÜĞER, A.g.e. S. 10-11
DÜĞER, A.g.e. S. 11
MÜTERCİMLER, A.g.m. S.353

5.7. Liderlik Süreci

Liderlik, bir grup insanı belli amaçlar etrafında toplayabilme ve bu amaçları gerçekleştirebilmek için onları ne yapacakları konusunda harekete geçirme bilgi ve yeteneklerinin toplamıdır.⁴³ Bu nedenle liderlik, stratejilerin oluşturulmasında olduğu kadar uygulanmasında da hayati bir role sahiptir. Özellikle stratejilerin şekillendirildiği "amaç" ve "öngörü" süreçlerinde liderler, doğrudan etkide bulunmak suretiyle yön tayininde bulunabilirler. Çünkü stratejilerin belirlenmesinde liderlik, mevcut olana eleştirel bir gözle yaklaşabildiğinden, rutinliği ve statükoyu red etme sürekli olanı ise keşfetmeye yardımcı olur.⁴⁴

Stratejilerin ortaya çıkarılmasında liderlik daha amaçların belirlenmesi aşamasında kendini gösterir. Toplumu ve beraberinde bulunduğu yönlendiricileri güdüleyen lider, kendi içinde tutarlı ve sonuç getirebilecek amaçların şekillenmesini sağlar. Bu aşamada lider, toplumsal hedefi, neyi, nasıl ve ne kadar zamanda somutlaştırabileceği sorusuna cevap hazırlamalıdır.

Liderin bir başka fonksiyonu iyi bir stratejist ekibi kurma zorunluluğudur. Bilimsel ve kritik düşünce yöntemlerine uygun olacak ilkeler etrafında topladığı stratejistler, aynı zamanda bilimselliğe uygun jeopolitik konunun belirlenmesini, geniş çevre analizlerinin yapılmasını ve önceliklerin ya da yeteneklerin saptanmasına yardımcı olacaktır.

Stratejilerin uygulanma sürecinde ise, devreye hareket alanı kolay ve uygulanabilir çözüm önerilerinin etkinliği girmektedir. Özellikle liderin kişisel özellikleri ve yetenekleri stratejilerin uygulanmasında önemli bir durumdur. Liderin karakteri, eğilimi, eğitimi, tecrübesi, bilgisi, kısaca kişiliği üstleneceği roller kadar seçilmiş stratejilerin uygulanmasında "Lider Vizyonu"nu oluşturduğundan; kısa vadede uygulamaya sokulacak stratejilerin seçimi dikkate alınmalıdır. Bu bağlamda "Stratejik Liderlik Vizyonu" liderin ve etrafında bulunan yönlendiricilerinin risk alma durumuna bağlı olarak şekillendirilmeli; stratejistler tarafından her zaman alternatif ve liderden bağımsız stratejiler geliştirilmeli ve stratejik düşünceler öteki güçlerin etkisinden korunmak için gizlenmelidir.⁴⁵

⁴³ Abraham ZALEZNIK, "Liderlik Nedir? SMJJ"
Hazırlayan: Mustafa Özel, ^ y m c ü l k ^
MÜTERCİMLER, A.g.e. s.353-354 ve n ^ 1 , e

5.8. Uygulama Ve Denetim Süreci

Devlet stratejilerin oluşturulması ve şekillendirilmesi sürecinin en sonunda uygulama ve denetim süreci gelmektedir. Bilindiği gibi ulusal stratejilerin tayini, devletin çeşitli görev alanlarıyla ilgilidir. Her hangi bir stratejinin oluşturulması için stratejilerin belirlenmesi; amaçların ortaya konması ve öteki süreçlerin gerçekleştirilmesi için belirli eşgüdüm çerçevesinin çizilmesi gerekir. Konuların farklı oluşu kadar uzmanlık istemesinden ötürü de bu koordinasyon kaçınılmaz bir ihtiyaçtır.⁴⁶

Koordinasyon, yalnızca stratejilerin yapılması sürecinde uygulanmaz. Aynı zamanda stratejilerin uygulamaya dökülmesi sırasında da kullanılır. Yapılan stratejinin kimler tarafından uygulanacağı, karar vericilerin hangi durum ve şartlara bağlı kalmak suretiyle stratejileri kullanacağı ve stratejinin kullanılmasında hangi araç, yol ya da yöntemlere başvurulacağı koordinasyon için önemli konulardır.

Denetim (Kontrol) ise, stratejilerin hayata geçirilmesi ya da uygulanması sırasında mevcut durumun ve gelecekteki olası gelişmelerin gözden geçirilmesidir. SWOT Analiz Yöntemi kullanılarak yapılan her denetim, stratejinin bu süreçte eksik ya da güçlü yanların ortaya konulması hakkında gerçekçi ve ayrıntılı bilgi vererek, en iyi yararı sağlayacaktır.

Stratejilerde denetim süreci geleneksel ve çağdaş yaklaşım modelleri içinde ele alınmalıdır. Klasik denetim sürecinde her strateji tek başına değerlendirilir ve "bekle-gör" taktiği üzerine şekillendirilir. Ancak çağdaş strateji denetimleri klasiklerin aksine bir bütünlük içinde ele alınır. Bu bağlamda çağdaş stratejilerin çözümünde yalnızca uygulamada olan stratejilerin değerlendirilmesi değil; aynı zamanda aynı konu üzerinde şekillendirilmiş alternatif strateji önerileriyle birlikte ele alınması gerekir. Böylece klasik strateji denetiminden farklı olan "ileriye besleme" (feed fonvard) anlayışı ortaya çıkacak, denetimi yapanlar önemli değişim ve trendleri de izleyerek değişmesi gereken hedef, standart ve stratejilerin zamanında değişmesi sağlanacaktır.⁴⁷

MGK, a.g.e. S.258
EREN, A.g.e. S.409

6. Sonuç

Strateji, bu gün hemen hemen her organizasyonda uygulanan temel baş vuru kaynağıdır. Özellikle sanayi devriminin ardından teknoloji alanında ortaya çıkan yeni gelişmeler, insanı makinanın yapacağı işlerden ayırmış ve insana daha fazla düşünmebilme ve ileriye belirleyebilme fırsatı tanımıştır.

Diğer toplumsal örgütlenmelerde olduğu kadar devlet örgütünde de strateji artık yönetimin vazgeçilemez bir öğesidir. Nitekim bunu devlet kurumlarının bütün noktalarında görebiliriz.

Ne var ki, geleceği önceden belirleme ilkeleri üzerine dayanarak şekillendirilen stratejilerin tutarlılığı kadar, oluşturulduğu örgütler ve bu alanda uygulanan yöntemler de, stratejilerin geleceği için önemli bir yer tutmaktadır. Nitekim bu çalışma her hangi bir devlet yapısında oluşturulacak, her hangi bir strateji için uygulanması gereken kuramsal çerçevelerin belirlenmesi hakkında öneriler ortaya atmakta ve bu alanda ortaya çıkan boşluğun doldurulması için tartışma açmaktadır.

KAYNAKÇA

- ÇEPEL Necmettin**, Doğa, Çevre Ve Ekoloji, Altın Kitaplar Yayınları, İstanbul, 1992.
- DA VER Bülent**, Siyaset Bilimine Giriş, Sevinç Matbaası, Ankara, 1992.
- DÜĞER İ. Hakkı**, Stratejik Düşünce Analizi, Ders Notları, Kütahya, 1998.
- EREN Erol**, İşletmelerde Stratejik Yönetim Ve İşletme Politikası, Der Yayınları, İstanbul, 1993.
- EREN Erol**, Yönetim Ve Organizasyon, Beta Yayınları, İstanbul, 1994.
- İLHAN Suat**, Jeopolitik Duyarlılık, TTK Yayınları, Ankara, 1989.
- KAPANI Müncü**, Politika Bilimine Giriş, Bilgi yayınevi, Ankara, 1989.
- KIŞLALI A.Taner**, Siyaset Bilimi, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara, 1994.
- LİPSON Leslie**, Politika Biliminin Temel Sorunları, (Çeviren; Tuncer Karamustafaoğlu), Birlik Yayınları, No:4, İstanbul, 1984.
- MGK (Milli Güvenlik Kurulu Sekreterliği)**, Devletin Kavram Ve Kapsamı, MGK Yayınları, No:1, Ankara, 1990.
- MÜTERCİMLER Erol**, 21. Yüzyıl Ve Stratejik Öngörüler, Yeni Türkiye Dergisi, Yıl 4, Sayı: 19, Cilt: 1, İstanbul, 1997.
- ÖZTEKİN Ali**, Siyaset Bilimine Giriş, Yenimalatya Gazetesi Ofset Yayınları, Malatya, 1993.
- ÖZTEKİN Ali**, Yönetim Bilimine Giriş, Turhan Kitabevi yayınları, Ankara, 1997.
- ŞERBETÇİ Derya**, Geleceği Planlama Ve Kontrol Aracı Olarak Stratejik Yönetim Sürecinde Çeşitlendirme Stratejilerinin Saptanması, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya, 1993.
- UYGUN Oktay**, Federal Devlet, Çınar Yayınları, İstanbul, 1996.
- YÖK (Yüksek öğretim Kurumu)**, Türkiye'de Anarşi Ve Terörün Sebepleri Ve Hedefleri, YÖK Yayınları, Ankara, 1994.
- ZALEZNIK Abraham**, "Liderlik Nedir?" Stratejik Yönetim Ve Liderlik Hazırlayan: MustafaÖzel, Birlik Yayınları, İstanbul, 1993